"पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पलभवैः क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षभवैर्ध्रुवे तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि" शि० । "समवृत्तक्षितिजयोर्यौ पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सूत्रं यन्निबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रयोर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः" प्रमि० । सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन च खण्डसूत्रं यथा "प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते समम्ण्डलम् । उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" सू० । "प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वापरसन्धा साधिता रेखा समवृत्तमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । यः सतुल्ये । उभयसंज्ञं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरे तन्मूलं पूर्वापरसूत्रमिति । पूर्वापरवृत्तस्य भूमावूर्ध्वाधराकारवृत्तत्वेनादर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तमपि तन्मूलम् । पूर्वापरवृत्तस्य समम्ण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा समम्ण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ स्वनिरक्षदेशक्षितिजवृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्यसूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रमुन्मण्डलसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेशक्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षितिजवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य संलग्नत्वाद्दिक्षितिजवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च" रङ्ग० । "उद्वृत्तादयोऽत्र । परोऽत्र वोद्वृत्तगते रवौ स्थितिः" सि० शि० । प्रा० स० । २ऊर्ध्वमण्डले त्रि० ।

उन्मण्डलकर्ण पु० सि०शि० उन्मे छायया दिनमानार्धे उन्मण्डलस्यार्कस्य छायाकर्णे । तदानयनं तत्रैव यथा "युतायनांशार्कबृहद्भुजज्यया खरामतिथ्यभ्रभुवो" (१०१५ २०) हृताः परः । पलश्रुतिघ्नः पलभाविभाजितः परोऽत्र वोद्वृत्तगते रवौ श्रुतिः" शि० । "अर्कस्य सायनांशस्य बृहती भुजज्या साध्या । न सतुल्यमण्डलज्ञेयः । तया ज्यया पूर्णाग्निनिधिशून्यशशिनो (१०१५२०) भाज्याः । यल्लब्धमसौ परास्यः । स परः पलकर्णेन गुण्यः पलभया भाज्यः । फलमुन्मण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो वा भवति" प्रमि० ।

उन्मण्डलवृ पु० सि०शि० उन्मे अक्षक्षेत्रप्रदर्शनार्थे उन्मण्डलसंज्ञे । "अथादिखण्डं कथिता च कोटिरुद्वृत्तना दोः श्रवणोऽपमज्या । उद्वृत्तना कोटिरथाग्रकाग्रखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या । खण्डं यदूर्ध्वं समवृत्तसंज्ञोयत् तद्वृत्तेस्तावथ कोटिकर्णौ । अथादिखण्डं भुज एवमष्टौ क्षेत्राख्यसूत्राणि भवन्ति तावत्" शि० । "अत्र चिह्न निरक्षदेशे यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव समम्ण्डलम् । तथा क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वस्तु नास्ति । तत्र ध्रुवौ च क्षितिजाक्षौ । अथ निरक्षदेशाद्दृष्टा यथा यथोत्तरतो गच्छति तथा तथोदग्ध्रुवसूत्रं पश्यति । तथा यैर्भागैर्ध्रुव उन्नतस्तैरेव भागैरक्षसंज्ञैः खस्वस्तिकाद्दक्षिणतो विषुवन्मण्डलं नतं पश्यति । विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तदाश्रितान्यहोरात्रवृत्तानि खस्थाने तिरश्चीनानि भवन्ति । अतः सार्वे देशे खगोलवलयानां तिरश्चीनखगोलवलयानां च संपातात् त्रयाणि क्षेत्राण्युत्पद्यन्ते । तान्यक्षक्षेत्रसंज्ञान्युपयोगित्वात् कथ्यन्ते । अक्षभा नाम पलभा प्रसिद्धा सा भुजः । द्वादशाङ्गुलः शङ्कुः कोटिः । अक्षकर्णस्तत्र कर्णः" प्रमि० उद्वृत्तनाथस्य । एवमुन्मण्डलादिषड्वृत्तस्य ।

उन्मत्त पु० उद्+मद–कर्त्रे क्त । १धूस्तूरे "विल्वैरण्डार्कधर्माभूदधित्योन्मत्तयिष्णुभिः" सुश्रु० । २सुवर्णवृक्षे च । कर्त्तरि क्त । १उन्मादवति, ४पक्षावेशवति च त्रि० । "बालवृद्धातन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्" नारदः । "उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयुक्तेन" मिता० । "उन्मत्तानाञ्च वा गाथा शिशूनां चेष्टितं च यत् । स्त्रियो यत्र प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः" म० त० मत्स्यपु० । ४उद्धते च उन्मत्तगङ्गम् । अतिशयेन मत्तः । ५अतिमत्ते "मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः" पञ्चतन्त्रम् ।

उन्मत्तक पु० उन्मत्त इव कन् । १तापसभेदे । अवधूतशब्दे ४२८ पृष्ठे विवृतिः । स्वार्थे कन् । २उन्मत्तार्थे । "क्लीबोऽत्र पतितस्तथा पङ्गुरुन्मत्तको जडः" याज्ञवल्क्यः ।

उन्मत्तगङ्ग अव्य० उन्मत्ता उद्धता गङ्गा यत्र संज्ञायाम् अन्यपदार्थत्वे अव्ययी० । देशभेदे । "उन्मत्तगङ्गं नाम देशः" शि० कौ० ।

उन्मत्तगीत त्रि० उन्मत्तेन गीतम् "इत्यङ्गूतेन कृतमिति" पा० ३त० । उन्मत्तेन गीते एवम् उन्मत्तप्रलपितादयोऽपि उन्मत्तेन प्रलपितादयोऽर्थे त्रि० ।

उन्मथन न० उद्+मथ–भावे ल्युट् । १उन्मर्दने २हिंसने । "अन्योन्यसूतोन्मथनादभूताम्" रघुः "वायुनोन्मथनं चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा" सुश्रु० । सुश्रुतोक्ते ३यन्त्रकर्मभेदे च उन्मननशब्दे ११९०पृ० दृश्यम् । कर्त्तरि ल्यु । ४उन्मर्दनकारके त्रि० । "विपक्षचित्तोन्मथना नखप्रथाः" किरा०

उन्मथित त्रि० उद्+मथ-क्त । उद्घृष्टे मर्दिते ।

उन्मद पु० उद्गतोमदोमत्तताऽस्य प्रा० ब० गतलोपः ।